

ŹRÓDŁA

Sławomir Augusiewicz

ŹRÓDŁA SZWEDZKIE DO KAMPANII FELDMARZAŁKA OTTONA GUSTAVA STENBOCKA W PRUSACH KSIĄŻĘCYCH I DO BITWY POD FILIPOWEM (22 X 1656 R.)

Słowa kluczowe:

Wojna polsko-szwedzka 1655–1660, bitwa pod Filipowem, Szwecja, Prusy Książęce, Otto Gustaw Stenbock, Wincenty Gosiewski

Schlüsselwörter:

Zweite Nordische Krieg 1655–1660, Schlacht bei Filipów, Schweden, Herzogtum Preußen, Otto Gustaw Stenbock, Wincenty Gosiewski

Keywords:

Second Northern War 1655–1660, Battle of Filipów, Sweden, Duchy of Prussia, Otto Gustaw Stenbock, Wincenty Gosiewski

Kampania hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego była już przedmiotem badań historycznych, w trakcie których wprowadzano do obiegu naukowego coraz to nowe źródła historyczne, doczekała się monografii i kilku innych opracowań, stała się przedmiotem polemik, przyczyniających się do pogłębienia analiz znanych przekazów na jej temat¹. Zauważono już jednak, że nie wykorzystano szerzej istniejących źródeł szwedzkich, co przede wszystkim wpłynęło na brak szerszej rekonstrukcji działań szwedzkich w drugiej fazie operacji, przede wszystkim ich końcowego akordu, jakim była bitwa pod Filipowem².

¹ W. Majewski, *Bitwa pod Prostkami (8 X 1656)*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. II, Warszawa 1956, ss. 324–344; W. Majewski, *Potop szwedzki (1655–1660)*, w: *Z dziejów wojskowych ziem północno – wschodnich Polski*, cz. I, red. Z. Koszyła, Białystok, 1986, ss. 72–118; W. Majewski, *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, w: *Polskie tradycje wojskowe*, t. I, Warszawa 1990, ss. 296–361; W. Majewski, *Prusy Wschodnie w dobie wojny 1655–1660*, w: *Działania militarne w Prusach*, red. W. Wróblewski, Warszawa 1998, ss. 156–161; W. Majewski, *Działania Wojenne w Prusach Wschodnich (1656–1657)*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1997, nr 4, ss. 579–598; S. Augusiewicz, *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657*, Olsztyn 1999; S. Augusiewicz, *Prostki 1656*, Warszawa 2001; S. Augusiewicz, *Prusy Książęce jako teatr operacyjny w okresie II wojny północnej 1655–1660*, w: *Wielkie wojny w Prusach. Działania militarne między dolną Wisłą a Niemnem na przestrzeni wieków*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, Dabrówno 2010, ss. 69–96; A. Rachuba, *Uwagi do problemu kampanii Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych jesienią 1656*, *Kwartalnik Historyczny*, R. CLX, 2002, z. 3, ss. 171–181; J. Płoński, *Potop szwedzki na Podlasiu*, Zabrze 2006, ss. 109–123; K. Kossarzewski, *Zwycięskie bitwy Polaków*, t. XXIV: *1656 Prostki*, Warszawa 2014.

² A. Rachuba, *Uwagi do problemu kampanii Wincentego Gosiewskiego*, ss. 171–172, 179; M. Balcerek, J. Centek, K. Kwiatkowski, M. Paradowski, *O wojnach w Prusach*, *Zapiski Historyczne*, t. LXX, R. 2005, z. 4, ss. 116–118.

O diariuszu działań korpusu feldmarszałka Ottona Gustava Stenbocka w Prusach Książęcych jesienią 1656 roku wspominało już w polskiej literaturze przedmiotu³. Znajduje się on w zbiorze diariuszów i relacji Erika Dahlbergha, przechowywanym w Riksarkivet w Sztokholmie⁴. Kilka z nich opublikował Arne Stade⁵, m. in. sporządzony przez Dahlbergha *Feltmarschall Steenboks March åyh Philipoua*⁶. Podstawą jego opracowania mógł być znacznie obszerniejszy diariusz przemarszu Stenbocka spod Głowy Gdańskiej pod Filipów (*Copia af Rijkstygmestaren Steenboks Diarium 1655–57*), którego fragment został zamieszczony poniżej. Rozpoczyna się on od wymarszu Stenbocka ze Szczecina 6 VIII (27 VII) 1655 roku i skróconej relacji jego działań w Polsce do końca 1655 roku. Systematyczne zapisy rozpoczynają się od lipca 1656 roku, najobszerniej zostały udokumentowane działania z września i października tego roku, gdzie znajdujemy oprócz informacji o kierunkach i odległościach codziennych przemarszów także dodatkowe informacje, w tym wstrząsający obraz skutków najazdu tatarskiego na Prusy Książęce i dość obszerną relację o przebiegu bitwy pod Filipowem i poprzedzających go działań wojsk szwedzko-brandenburskich. Batalii filipowskiej poświęcony jest drugi tekst źródłowy, pochodząca z tego samego zespołu *Relation öhver slaget vid Philippow den 12/22 Oktober 1656*. Wykazuje ona dużą zbieżność z odnośnym fragmentem dzieła Samuela Pufendorfa poświęconego wojnom Karola Gustawa, który jednak pomija wstępną fazę operacji i relacjonuje wydarzenia dopiero od momentu przybycia Stenboka do Spychowa (Pup) i dotarcia do niego informacji o kłęsce Waldecka i Radziwiłła pod Prostkami⁷. Jednak tylko wspomniany historiograf pisze o początkowym celu kampanii Stenbocka, jakim było, po zebraniu pod swoją komendą oddziałów brandenburskich i szwedzkich rozlokowanych w południowej i wschodniej części Prus Książęcych, zajęcie pozycji pod Tylżą lub Ragnetą dla asekuracji Inflant i granicy z Podlasiem⁸.

Do relacji o bitwie pod Filipowem załączono wykaz pułków pod komendą Gosiewskiego, biorących udział w bitwie pod Filipowem (*Comput oder Überschlag*

³ A. Rachuba, *Uwagi do problemu kampanii Wincentego Gosiewskiego*, s. 179.

⁴ Riksarkivet Stockholm, Militära Ämnessamlingar, Krigshistoriska samlingen, XI. Karl X Gustavs krig. Polska kriget 1655–1660, Diarier och berättelser 1655–1658, M 1294 i 1295 (stare sygnatury XI/3 i XI/4). Kopie mikrofilmowe: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Mikrofilmy szwedzkie, katalog 1, pozycja 16, szpula 47. Zbiór został szeroko omówiony przez Arne Satde, *Erik Dahlbergh och Carls X Gustafs Krigshistoria*, Acta Universitatis Stockholmiensis, t. XII, Kristianstad 1967, ss. 27–70.

⁵ *Erik Dahlberghs diariekoncept*, w: A. Stade, *Erik Dahlbergh och Carls X Gustafs Krigshistoria*, ss. 363–378.

⁶ A. Stade, *Erik Dahlbergh och Carls X Gustafs Krigshistoria*, ss. 372–374. Na podstawie tejże publikacji Wiesław Majewski opracował chronologię przemarszu Stenbocka przez Prusy książęce: W. Majewski, *Potop szwedzki (1655–1660)*, s. 101, 117.

⁷ S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis commentatorium libri septem*, Norimbergae 1696, ss. 164–165; S. Pufendorf, *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, Nürnberg 1697, ss. 184–185; S. Pufendorf, *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, wyd. W. Krwaczuk, Warszawa 2013, ss. 164–165. Poniżej będę się odwoływał do edycji polskiej.

⁸ S. Pufendorf, *Siedem ksiąg*, s. 163.

der Lithawischen Armee wie starck solche unter Philopowa gewest 1656 Me[n]s[is] octob[bris]). Krytycznie odniósł się do niego Andrzej Rachuba, stwierdzając, że liczebność wojsk litewsko-polsko-tatarskich została zawyżona, a sam wykaz może odnosić się do bitwy pod Prostkami, a nie Filipowem⁹. Zwraca uwagę, że w wykazie tym zostały wymienione 22 chorągwie koronne pod pułkownikiem Gabrielem Wojniłłowiczem. Wprawdzie taka właśnie liczba pojawia się w polskich opracowaniach¹⁰, niemniej źródła polskiej proveniencji dowodzą, że było ich w rzeczywistości 15¹¹. Brak również źródeł potwierdzających udział Wojniłłowicza w bitwie pod Filipowem. Nie rozstrzyga tego jednoznacznie uniwersał Wincentego Gosiewskiego do województwa podlaskiego o posłaniu pułkownika, „który by granic i samych WM prospiceret, me absente, securitati”¹². Jest on wprawdzie datowany z Sejn 23 października 1656 roku, a więc nazajutrz po porażce filipowskiej, ale mógł odnosić się do faktów sprzed bitwy, czego wydaje się dowodzić następujący fragment uniwersału: „Do niego [Wojniłłowicza] tedy aby wszyscy obywatele województwa Podlaskiego i Powiatów gromadzili się pilno żądamy z zbliżeniem Ordy, którą według ordynacyej mojej tenże JP Pułkownik dysponować będzie”¹³. Tatarzy wycofali się zaś z Księstwa Pruskiego jeszcze przed nadejściem Stenbocka, około 13 października¹⁴.

Edycję przygotowano na podstawie kopii z zespołu tzw. „Mikrofilmów szwedzkich” w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Tekst został przygotowany w oparciu o niemiecką instrukcję wydawniczą dla źródeł historycznych¹⁵. Zachowano oryginalną pisownię i stosowaną w diariuszu datację wg kalendarza juliańskiego. W nawiasach zaznaczono podział tekstu na niepaginowane w oryginalne strony. W przypisach podano identyfikację mniejszych miejscowości, których nazwy w tekście zostały zniekształcone, podając jednocześnie źródła i literaturę pomocną do określenia ich położenia. Zrezygnowano z komentarza w przypadku dużych, na ogół znanych i łatwych do identyfikacji miast (np. Frombork, Biskupiec Pomorski, czy Nowe Miasto Lubawskie), wszędzie jednak określając w przybliżeniu odległość i kierunek przemarszu wojsk szwedzkich pomiędzy poszczególnymi miejscowościami.

⁹ A. Rachuba, *Uwagi do problemu kampanii Wincentego Gosiewskiego*, s. 179.

¹⁰ *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. J. Wimmer, Warszawa 1973, s. 84, 175.

¹¹ Jan Kazimierz do magistratu gdańskiego, Sędziwój 14 X 1656, Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300/53, nr 86, k. 155; Jan Kazimierz do cesarza Ferdynanda III, Sędziwój 14 X 1656, A. Walewski, *Historia wyzwoleń Polski za panowania Jana Kazimierza (1655–1660)*, t. I, Kraków 1866, s. 278; S. Augustowicz, *Działania militarne*, s. 64; idem, *Prostki*, s. 70; W. Majewski, *Bitwa pod Prostkami*, s. 325.

¹² Archiwum Narodowe w Krakowie, Zbiór Zygmunta Glogera, nr 20, s. 416; J. Płosiński, op. cit., s. 122, 186.

¹³ AN w Krakowie, ZZG nr 20, ss. 416–417.

¹⁴ S. Augustowicz, *Działania militarne*, ss. 112–113; idem, *Prostki*, ss. 150–154.

¹⁵ J. Schultze, *Grundsätze für die äussere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte*, Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte, 1930, Bd. XLIII, ss. 345–354.

Tekst źródłowy 1. Diariusz Gustawa Ottona Stenbocka
[fragment: 1 VIII 1656 – 14 X 1656]

Tytuł: Copia af Rijkstygmestaren Steenboks Diarium 1655–57

Oryginał: Riksarkivet Stockholm, Militära Ämnessamlingar, Krigshistoriska samlingen, XI. Karl X Gustavs krig. Polska kriget 1655–1660, Diarier och berättelser 1655–1658, M 1294, (stara sygnatura XI/3), strony niepaginowane

Kopia: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Mikrofilmy szwedzkie, katalog 1, pozycja 16, szpula 47.

[s. 3, nlb.]

Mens[is] Augusti.

1. Kammen die Landtgröfflichen Völcker¹⁶ ins Haupt¹⁷.
3. Würdt daß danckfest in Unserem Lager gehalten, wegen der tröfflich erhaltenem victoriae für Warschaw¹⁸.

[s. 4, nlb]

Anno 1656 Mens[is] September

¹⁶ Regiment rajtarii landgraфа Fryderyka von Hessen-Homburg, w sierpniu 1656 r. w składzie 12 kompanii (600 rajtarów) pod komendą podpułkownika Georga Friedricha Öffener stacjonował pod Głową Gdańską w składzie korpusu Stenbocka, brał udział w bitwie pod Filipowem, Trupper i lägret vid Danziger Haupt från d. 19 Maj – Oct. 1656 under Stenbocks befel, w: J. Mankell, *Uppgifter rörande svenska krigsmagtens, styrka, sammansättning och fördelning sedan slutet af femtonhundratalet jemte öfversigt af svenska krigshistoriens vigtigaste händelser under samma tid*, Stockholm 1865, s. 324; G. Tessin, *Die deutsche Regimenter der Krone Schweden*, t. I, *Unter Karl X Gustav*, Köln 1965, ss. 192–193. W zestawieniu Mankella regiment miał składać się z 8 kompanii, Lars Tersmeden (*Carl X Gustafs Arme 1654–1657. Styrka och dislokation*, w: *Carl X Gustaf-studier*, t. VIII, *Carl X Gustafs Arme*, red. A. Stade, Kristianstad 1979, s. 254) wymienia 300 rajtarów landgraфа Fryderyka von Hessen-Homburg w Prusach w czerwcu 1656 roku. Wg Pufendorfa (*Siedem ksiąg*, s. 165) landgraf Fryderyk von Hessen-Homburg dowodził strażą przednią pod Filipowem. Na rycinie Erika Dahlberga *Praelium ad Oppidum Phillipova 12 Octob[ris] 1656 quo a Regiae Maiestatis Sueciae exercitu ductore Gustavo Ottone comite Steenbockio campi Marschallo coesa fugata[que] sunt Lithuanorum Decem millia sub duce Gonczewski magno Thesauruio*, (zamieszczana w pierwszych łacińskich (między s. 164 a 165) i niemieckich (między s. 144 a 185) wydaniach dzieła Pufendorfa; W. Krawczuk, Wstęp, w: *Ilustracje do Siedmiu ksiąg... Samuela Pufendorffa*, aneks w formie elektronicznej na płycie CD; publikowana także przez B. Heyduka, *Dahlbergh w Polsce. Dziennik i ryciny szwedzkie z dziejów „potopu” 1656–1657*, Wrocław 1971, s. 97) rajtaria Hessen-Homburga została przedstawiona na lewym skrzydle wojsk szwedzko-brandenburskich. Wg „Trupper i lägret vid Danziger Haupt från d. 19 Maj – Oct. 1656 under Stenbocks befel” w sierpniu 1656 r. znajdowały się w grupie Stenbocka także 2 kompanie regimentu rajtarii landgraфа Georga von Hessen-Darmstadt (J. Mankell, op. cit., s. 324), jednak Tessin podaje, że regiment znajdował się wówczas pod Lęborkiem i Bytowem (G. Tessin, op. cit., s. 162; zob. również Mankell, op. cit., s. 327). Również Mankell (op. cit., ss. 327–328) nie wymienia rajtarii Hessen-Darmstadt w sporządzonym na podstawie relacji Pufendorfa wykazie jednostek szwedzkich w bitwie pod Filipowem.

¹⁷ Głowa Gdańska, forteca zbudowana przed 1626 r. w delcie ujściowej Wisły (między jej ramionami Leniwką i Szkarpawą), zajęta przez Szwedów w lutym 1656 r., J.R. Godlewski, W. Odyniec, *Pomorze Gdańskie. Koncepcje obrony i militarnego wykorzystania od wieku XIII do roku 1939*, Warszawa 1982, s. 121; R. Woźniak, *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich w pierwszej połowie XVII w.*, Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki, t. XII, Warszawa 1974, ss. 94–99; F. Brandstaeter, *Die Weichsel. Historisch, topographisch, malerisch, unter Mitwirkung einer Anzahl von kundigen Männern*, Marienwerder 1855, s. 125.

¹⁸ Bitwa pod Warszawą, stoczona w dniach 28–30 lipca 1656 r.

4. Reiseten Ihr[e] Excell[enz] zu Ihr[er] May[estät] nacher Frawburgk¹⁹.
11. Kamen Ihr[e] Excell[enz] auf daß dorff Jaute²⁰, alwo die Hoffstadt und Baga-ge auch hinkam.
12. Giengen wihr von Freystadt²¹,
13. Bischoffswerder²² vorbey auf daß Dorff Skarlinck²³.
14. Auf daß Dorff Jablonowa²⁴.
15. Hielten wihr Mittag in deß Herr Gen[eral] Lieut[enant] Horn²⁵ sein Hoff Nielub²⁶, giengen aber auf die Nacht nach Orzechowa²⁷. Von da movieren sich Ihr[e] Excell[enz]
17. gegen Golup²⁸ undt conjungieren sich den tag mit dem Fürst von Sultzbach²⁹,

¹⁹ Frombork (niem. Frauenburg).

²⁰ Zapewne Jawty, Jawty Wielkie (Gross Jauth) wieś w powiecie iławskim, położona ok. 8 km na południowy zachód od Susza, NTWPS, hrsg. L. Krug, A.A. Mützell, Bd. II, Halle 1821, s. 247; W. Kętrzyński, op. cit., s. 100. Na mapie Prus Książęcych Caspara Hennebergera z 1576 i jej późniejszych wydaniach (*Praussiae, das ist des Landes zu Preussen*) opisana jako „lautre”.

²¹ Kisielice w powiecie iławskim, ok. 11 km. na południe od Jawty.

²² Biskupiec Pomorski w powiecie nowomiejskim (Nowe Miasto Lubawskie), ok. 17 km. na południe od Kisielic.

²³ Skarlin (NTWPS, Bd. IV, Halle 1823, s. 327; W. Kętrzyński, *Nazwy miejscowe polskie Prus Zachodnich, Wschodnich i Pomorza wraz z przezwiskami niemieckimi*, Lwów 1879, s. 96; J.K., *Spis miejscowości i rodów ziemiankich województwa pomorskich*, Warszawa 1925, s. 106) w powiecie nowomiejskim, ok. 7 km na południe od Biskupca Pomorskiego i 24 km na południe od Kisielic.

²⁴ Jablonowo Pomorskie, miejscowość w powiecie brodnickim, ok. 26 km na południowy zachód od Skarlina.

²⁵ Henrik Horn (1618–1693), pochodził ze Stade w Dolnej Saksonii, służył w armii szwedzkiej już w 1634 r. a w 1640 dowodził jako kapitan kompanią w uplandzkim regimencie rajtarii, pułkownik i szef regimentu rajtarii w 1643 r., generał major od 29 kwietnia 1654 r. (wg. A. Riese od 1649 r., *Die dreitägige Schlacht bei Warschau 28., 29. Und 30 Juli 1656. Die Wiege preussischer Kraft und preussischer Siege*, Breslau 1870, s. 26, 39). Od 1647 r. był szefem utworzonego w Finlandii regimentu rajtarii Nyland. Brał udział w zimowo-wiosennej kampanii w Polsce, bitwach pod Gołębkiem (18 lutego 1656 r.) i Gniezmem 7 maja 1656 r. W lipcu walczył pod Warszawą, w sierpniu stacjonował w Prusach Królewskich, w październiku 1656 r. w korpusie Stenbocka uczestniczył w kampanii w Prusach Książęcych i bitwie pod Filipowem. W 1657 r. Generalleutnant i szef regimentu Västgöta, dowódca armii w Finlandii od 23 XII 1657 r., feldmarszałek od 27 lipca 1665 r. S. Grauers, *Henrik Horn*, w: SBL, t. XIX, Stockholm 1971–1973, s. 364; S. Pufendorf, *Siedem ksiąg*, s. 80, 99, 136, 159; *Praelium ad Oppidum Phillippova 12 Octob[ris] 1656*; J. Mankell, op. cit., s. 320, 321, 323, 325, 326; L. Tersmeden, op. cit., s. 145, 251, 254; M. Nagielski, *Bitwa pod Warszawą 1656*, Warszawa 2007, s. 238; A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Warszawa 1963, s. 266; P. Skworoda, *Warka–Gniezno 1656*, Warszawa 2003, s. 219

²⁶ Nielub, wieś dziedziczna Stanisława Działyńskiego, wojewody malborskiego od 1657 r., starosta tołkmieckiego, położona w obecnym powiecie wąbrzeskim, ok. 30 km na południowy zachód od Jablonowa Pomorskiego, ok. 3 km od Wąbrzeźna: *Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski culmensi et pomeraniae episcopo A. 1667–72 factae*, wyd. B. Czapla, Fontes – Towarzystwo Naukowe w Toruniu, t. IX, Toruń 1905, s. 648, 654; NTWPS, Bd. III, Halle 1822, s. 287; *Spis miejscowości i rodów ziemiankich*, s. 77.

²⁷ Orzechowo w powiecie wąbrzeskim, ok. 11 km na południowy zachód od Nielubia, ok. 20 km. na północny zachód od Golubia-Dobrzynia.

²⁸ Golub-Dobrzyń

²⁹ Philipp Florinus von Pfalz-Sulzbach (1630–1703), służbę wojskową rozpoczął w 1648 r. jako rotmistrz w armii heskiej, w 1650 r. był pułkownikiem w wojsku lotaryńskim. W 1655 r. znalazł się w armii szwedzkiej, od marca do czerwca tegoż roku na Pomorzu formował regiment rajtarii (9 kompanii), we wrześniu podczas kampanii w Polsce powiększony o 2 kompanie i przemianowany na królewski regiment gwardii (leibregiment). Sulzbach był również szefem skwadronu dragonów utworzonego również wiosną 1655 r. (w czerwcu 1657 r. w składzie garnizonu Krakowa), a w 1657 również regimentu piechoty. Brał udział w kampanii w Polsce

- campierten auch 1 meil von Golup.
18. Gehen Ihr[e] Excell[enz] Golup mit der Armee vorbey auf daß Dorff Niwidenki³⁰.
 19. Auf daß Dorff Lankorek³¹.
 20. Nahmen sie daß Lager an der Drebnitz³² bey Newmarck³³.
 22. Gehet die Armee über die Drebnitz aufs Dorff Linkovia³⁴.

[s. 5, nlb.]

23. Auf daß Dorff Tutczki³⁵.
 24. Auf daß Dorff Slowkowa³⁶.
 25. Neidenburg³⁷ vorbey auf daß Dorff Nupiewoda³⁸.
- 2[6]³⁹7. Auf daß Dorff Bordunk⁴⁰.

i obleżeniu Krakowa w 1655 r., kampanii w Prusach na początku 1656 r. i ponownie w Polsce wiosną tegoż roku. Podczas trzydniowej bitwie pod Warszawą dowodził pierwszym rzutem prawego skrzydła wojsk szwedzko-brandenburskich, pod Filipowem dowodził prawym skrzydłem. W 1659 r. walczył w Danii, po 1660 r. służył w armiach francuskiej, szwedzkiej, bawarskiej i cesarskiej, w której mianowano go Generalfeldmarschall. A.B. Michaelis, *Eingleitung zu einer vollständigen Geschichte der Chur- und Fürstlichen Häuser in Teutschland*, Bd. II, Lemgo 1760, s. 121; S. Pufendorf, *Siedem ksiąg*, s. 71–72, 133, 157, 164; *Praelium ad Oppidum Phillipova 12 Octob[ris] 1656*; L. Tersmeden, op. cit., s. 147, 156, 249, 250, 253, 257–267; J. Mankell, op. cit., s. 319; A. Riese, op. cit., s. 35; G. Tesin, op. cit., s. 118–119, 237–239, 282–283; M. Nagielski, op. cit., s. 239.

³⁰ Być może była to wieś Nieżywieć (Nieżywienc, Nieżywiec, Niezwięc, Niezwienc, Niezwiens, Niezwyenc) w ówczesnym starostwie brodnickim (*Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski culmensi et pomeraniae episcopo A. 1667–72 factae*, wyd. B. Czaplą, Fontes – Towarzystwo Naukowe w Toruniu, t. VIII, Toruń 1904, ss. 530–533; NTWPS, Bd. III, s. 290; *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict aufgenommen unter Leitung des Königl. Preuss. Staats Ministers Frey Herrn von Schroetteer in den Jahren von 1796 bis 1802*, Berlin 1802–1812, ark. XXII; W. Kętrzyński, op. cit., s. 57; *Spis miejscowości i rodów ziemiańskich*, s. 78), położona pomiędzy Golubiem-Dobrzyniem (ok. 20 km na północny wschód) i Łąkorzem (ok. 29 km na południowy zachód), do którego kierował się Stenbock i dotarł następnego dnia, 29 (19) października 1656 r.

³¹ Łąkorz (Lonkorsz, Langkorck Lungkorcken; *Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski*, t. VIII, ss. 470–473; C. Henneberger, *Praussiae, das ist des Landes zu Preussen; Spis miejscowości i rodów ziemiańskich*, s. 59, 67; NTWPS, Bd III, s. 130; W. Kętrzyński, op. cit., s. 94) wieś królewska w biskupstwie chełmińskim, w obecnym powiecie nowomiejskim, ok. 17 km na zachód od Nowego Miasta Lubawskiego.

³² Drwęca.

³³ Nowe Miasto Lubawskie (niem. Neumark).

³⁴ Linowiec (Klein-, Gross Linowiec, Linowitz, NTWPS, Bd III, s. 112; W. Kętrzyński, op. cit., s. 94; *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen*, ark. XVI), wieś w obecnym powiecie chełmińskim, ok. 11 km na wschód od Nowego Miasta Lubawskiego.

³⁵ Tutczki (niem. Tautschken, C. Henneberger, *Praussiae, das ist des Landes zu Preussen; Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen*, ark. XXII; *Spis miejscowości i rodów ziemiańskich*, s. 121; NTWPS, Bd. V, Halle 1823, s. 45; W. Kętrzyński, op. cit., s. 192), wieś w obecnym powiecie działdowskim, ok. 19 km na południowy wschód od Linowca.

³⁶ Sławkowo (Schlaffkowo, Frödau), (*Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West-Preussen*, ark. 22; NTWPS, Bd. IV, s. 398; W. Kętrzyński, op. cit., s. 200), wieś w obecnym powiecie działdowskim, położona pomiędzy Tutczkami (ok. 16 km na wschód) a Nidzicą (ok. 18 km na zachód).

³⁷ Nidzica.

³⁸ Napiwoda (NTWPS, Bd. I, Halle 1821, s. 250; W. Kętrzyński, op. cit., s. 189), wieś w obecnym powiecie nidzickim, ok. 7 km na północny wschód od Nidzicy.

³⁹ W tekście 6 poprawione na 7.

⁴⁰ Burdąg (niem. Burdungen, NTWPS, Bd. I, s. 210; W. Kętrzyński, op. cit., s. 186), ok. 26 km na północny wschód od Napiwody, ok. 20 km na zachód od Szczytna.

29. Auf Ortelsburg⁴¹.
30. Gingen Ihr[e] Excell[enz] durch die Wildtneiß auf den Fürstl[ichen] Krug Poppen⁴², umb den neyesten Wek zu suchen, sich mit der bey Lik⁴³ stehenden brandenburgischen Armee zu conjungiren, bekamen aber alda Zeitung, daß solche den 27. dießes Ruiniret wahr⁴⁴. Also wendeten sich Ihr[e] Excell[enz] mit der Armee nach der linke Hand umb die zerstreuten Völker wieder zusammen zubring[en].

Mens[is] October

1. Auß daß Stadt Sensburg⁴⁵ gelangeten wihr folgenden tags gahr zeitlich welches 5 Meiln wahr und gahr böster wek undt viel Pässe.
2. Auf Rastenburg⁴⁶ alda wihr ein tagk Ruheten.
4. Auf daß Dorff Wronowa⁴⁷.

[s. 6, nlb.]

6. Giengen Ihr[e] Excell[enz] mit d[er] Armee durch Leutzen⁴⁸, alwo die zusammen getzogene Völker unter commando deß Herren General Lieutn[ant] Graff von Waldeks⁴⁹ wieder zu ihnß stoßen, campirten also zusammen 1 Meil von obgedachter Stadt.
7. Gehen also beyder Armeen auf daß Dorff Widinko⁵⁰, alwo eine Fraw ihr eigenen Kindt die gurgel abgeschnitten auß furcht, weil sie sich im Walde für

⁴¹ Szczytno.

⁴² Pupki (niem. Gross-, Klein Puppen, NTWPS, Bd. IV, s. 95; W. Kętrzyński, op. cit., s. 205), obecnie Spychowo, wieś w powiecie szczytyńskim ok. 25 km na wschód od Szczytna.

⁴³ Elk.

⁴⁴ Bitwa pod Prostkami (na południe od Elku), w której rozbite zostały oddziały brandenbursko-szwedzkie, została stoczona 8 października (wg kalendarza juliańskiego 28 września) 1656 roku.

⁴⁵ Mrągowo.

⁴⁶ Kętrzyn.

⁴⁷ Wrony (Klein-, Gross Wronnen; NTWPS, Bd. V, Halle 1823, s. 193; W. Kętrzyński, op. cit., s. 158), wieś w obecnym powiecie giżyckim ok. 24 km na południowy wschód od Kętrzyna i ok. 7 km na zachód od Giżycka.

⁴⁸ Giżycko (niem. Lötzen)

⁴⁹ Georg Friedrich von Waldeck, hrabia Pyrmont i Culemborg (1620–1692), kapitan kompanii rajtarii holenderskiej w 1642 r., od 1651 r. w służbie brandenburskiej, od 1655 r. dowódca wojska w Prusach Książęcych, brał udział w kampanii w Polsce i w bitwie pod Warszawą w lipcu 1656 r., dowodził wojskami brandenburskimi podczas bitwy pod Prostkami i kampanii wiosennej w Polsce 1657 r. Zdymisjonowany w maju 1658 r. od sierpnia tego roku generał kawalerii w armii szwedzkiej. Po 1664 r. w służbie cesarskiej, od 1665 r. feldmarszałek, dowodził wojskami Leopolda I w bitwie pod Wiedniem w 1683 r. G. Rauchbar, *Leben und Thaten des Fürsten Georg Friedrich von Waldeck*, hrsg. L. Curtze, Arolsen 1861; B. Erdmannsdörffer, *Graf Georg Friedrich von Waldeck. Ein preußischer Staatsmann im siebzehnten Jahrhundert*, Berlin 1869; G. Menk, *Georg Friedrich von Waldeck (1620 – 1692). Eine biographische Skizze*, Arolsen 1992, ss. 12–22, 53–60; P. L. Müller, *Georg Friedrich, Fürst von Waldeck*, w: ADB, Bd. VIII, Leipzig 1878, ss. 701–702; K. Priesdorff, *Soldatisches Führertum*, Bd. I, Hamburg [1937], ss. 7–9; A.B. König, *Biographisches Lexicon aller Helden und Militairpersonen, welche sich in preußischen Diensten berühmt gemacht haben*, Teil 4, Berlin 1791, ss. 139–142; BBL, hrsg. F. Beck u. E. Henning, Berlin–Potsdam, [b.r.w.], s. 409; P. Bahl, *Der Hof des Großen Kurfürsten. Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg – Preußens*, Köln–Weimar–Wien 2001, s. 609.

⁵⁰ Wydminy (niem. Widminnen, NTWPS, Bd. V, s. 144; W. Kętrzyński, op. cit., s. 158), wieś w obecnym powiecie giżyckim, ok. 20 km na południowy wschód od Giżycka.

den Tattern versteket undt daß Kindt wegen der Kelte geweinet, daß sie nicht möchten verrahten werden.

8. Auf daß Dorff Stradun⁵¹ woryn viel Lute verbrandt wahren undt fanden ein klein Magdlein beym Fewr sitzen, derer Eltern die Tatern genommen hetten, befehlen also Ihr[e] Excell[enz] solches mit zunehmen, welches auch die wäscherin thät, wihr sahen auf dem weg gar viel erschlagene Leutte, alt undt Jung untereinander, wie auch etzliche erfrore undt erschlagene Kinder.

[s. 7, *nlb.*]

Kamen wihr auf daß dorf Gieß⁵², alda bekamen wihr 2 mahl Alarm, den der feindt nur 4 Meihl von Unß stundt, alß zu Philipowa⁵³ undt Baccalarzowa⁵⁴. Commendirte drauff Ihr[e] Excell[enz] eine Partei auß Kundtschafft von feinde zu bringen undt

11. wahren selben tagk mit graff Waldeck undt andere Generals Pershonen Reihte lustigk, in dem kam die Partei wieder berichtendt, daß der Feindt noch in seinem alter Lager ganzt sicher stehen. Darauff sich Ihr[e] Excell[enz] Resolvierten auf dem Feindt loß zugehen, giengen also mit der meisten Cavalerie, nebenst etzlichen commendirten Füß Volkern

12. undt Stücken auf gedacht Städtchen Philippowa zu, ließe aber alle Bagage in Lager. Alß der Feindt in 7 od[er] 8000 starck unter comendo Ihres Feldtherren Gazzewski⁵⁵ unsere vertropfen, welche 15000

[s. 8, *nlb.*]

starck undt von dem Obersten Gortzki⁵⁶ commendiret worden, ansichtig

⁵¹ Straduny (niem. Stradaunen, NTWPS, Bd. IV, s. 392; W. Kętrzyński, op. cit., s. 164), wieś w obecnym powiecie elckim, ok. 25 km. na południowy wschód od Wydmin, 8 km na północ od Elku.

⁵² Giże.

⁵³ Filipów, miasto na Podlasiu, położone w pobliżu granicy z Prusami Książęcymi, obecnie wieś w powiecie suwalskim, ok. 30 km. na północny wschód od Giż, ok. 22 km od Olecka.

⁵⁴ Bakalarzewo, miasto na Podlasiu w Poblizu granicy z Prusami Książęcymi, obecnie wieś w powiecie suwalskim, ok. 10 km na południe od Filipowa.

⁵⁵ Wincenty Korwin Gosiewski, podskarbi wielki litewski od 1652 r., hetman polny litewski od 1654 r., dowodził wojskami litewsko-polsko-tatarskimi w bitwie pod Prostkami i Filipowem. Pokonany przez wojska moskiewskie 21 X 1658 r. pod Werkami, dostał się do niewoli w której przebywał do kwietnia 1662 r. Zamordowany przez skonfederowanych żołnierzy litewskich 29 XI 1662 r. pod Ostrynią. Z. Koszyła, *Hetman Wincenty Gosiewski ok. 1620–1662*, Warszawa 1974; A. Przyboś, *Gosiewski (Gąsiewski) Wincenty Aleksander Korwin*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII, Wrocław 1960, ss. 343–347; A. Rachuba, *Wincenty Korwin Gosiewski herbu Korwin (zm. 1662), hetman polny*, w: *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Warszawa 1995, ss. 481–491.

⁵⁶ Joachim Ernst von Görtzke (1611–1682), podczas wojny trzydziestoletniej od 1628 roku walczył w armii szwedzkiej, w 1645 podpułkownik i dowódca regimentu rajtarii, już w lutym 1656 generał major w armii brandenburskiej i szef regimentu rajtarii, brał udział w kampanii w Polsce i bitwie pod Warszawą w lipcu 1656 oraz bitwie pod Filipowem. Gubernator Klajpedy od 1664, Kostrzyna od 1677. Brał udział w wojnach z Francją i Szwecją w latach siedemdziesiątych walczył pod Fehrbellinem 28 VI 1675 i Prusach Książęcych zimą 1679, A.B. König, op. cit., Theil II, Berlin 1789, ss. 26–29; K. Priesdorff, op. cit., ss. 15–16; G.A. Müllersdtedt, *Die brandenburgische Kriegsmacht unter dem Grossen Kurfürsten*, Magdeburg 1888, s. 211;

wurden, giengen sie ihm starck entgegen, an welche er sich anherzig⁵⁷ machte, unter deßen bemühet sich der lincke Flügel über den Pass zu kommen, wie sie dieses gewahr wurden undt auch in dem etzlichen mahl mit Stücken unter sie gespielt würden. Bedachten sie sich nach wenig gefocht daß Feldt zu verlaßen, wurden aber von den Unserigen auf 5 Meileweges convoiret undt viel todt zu rücke bleiben, der Oberst Poklonski⁵⁸ wurd gefenagen, etzliche Standaren undt Pauken bekommen. Der Fürste Boguslaw Radziwill, welcher in der vorige Recontra vor Lik von dem Tattern gefangen wurde, nebenst anderen gefenagenen wiederumb erlediget.

13. Kamen wihr wiederumb in unß Hauptqwartier
14. gehen beyde Armeen wieder von einander.

Tekst źródłowy 2. Relacja o bitwie pod Filipowem 22 X 1656

Tytuł na obwołucie: Relation öhver slaget vid Philippowo den 12/22 Oktober 1656.

Tytuł w nagłówku: Kurtzer verlauff der bey Philopowo auff den Lithowischen Gräntzen, den 12/22 Octob[ris] 1656 mit dem Lithawischen Unterfeldtherrn Gontzewski, vorgangenen, und Unser seits Gott lob, glücklich abgelauffenen recontre.

Oryginał: Riksarkivet, Militära Ämnessamkinger, Krigshistoriska Samlingen, XI Karl X Gustavs krig. Polska kriget 1655–1660, 2 Diarier och berättelser 1655–1658 M 1295, (stara sygnatura XI/4).

Kopia: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Mikrofilmy szwedzkie, katalog 1, pozycja 16, szpula 47.

[s.1 nlb.] Nach deme deß H[errn] Feldtmarschallen Stenbock, HochGref[-fliche] Excell[enz] den 12 Septemb[ris] st[yli] vet[eris] auß Dantziger Haupt schanztz nacher Frawenberg zu Ihrer Königl[ichen] May[estät]tten sich moviret, seindt Sie auff dehro genedigste ordre von dar alsofort gegen Neumarck zu, ahn der Drebnitz mit bey sich habenden Armee, und vom der in daß ChurFürstl[iche] Preußen, pas-

⁵⁷ „Pilnie, gorliwie, zawzięcie”, zob. J. Serrano, *Synonymorum libellus ex optimis latinae et graecae linguae scriptoribus, Augusta Vindelicorum* [Augsburg] 1579, strony niepaginowane.

⁵⁸ Konstanty Pokłoński, szlachcic z rodziny ruskiej w pow. pińskim, od 1654 r. w służbie moskiewskiej, jako pułkownik białoruski walczył przeciw wojskom litewskim, na początku 1655 r. przeszedł na stronę litewską. Jesienią 1655 r. starał się o przyjęcie na służbę elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma. W 1656 r. ponownie w armii litewskiej. Walczył pod Prostkami, pod Filipowem został wzięty do niewoli szwedzkiej. Został uwięziony w Malborku, nie wiadomo kiedy odzyskał wolność (na pewno po 1658 r.). Zmarł przed 1661 r., A. Rachuba, *Pokłoński (Wodzigir–Pokłoński) Konstanty Waclaw*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVII, Wrocław 1983, ss. 234–235.

siret, giengen den 29. Ortelsburg vobey, und kommen folgenden tages in die [Wildnüb?] ⁵⁹ zu den Krug Poppen genandt, vorhabende von hier ihren March auff Johannsburg ⁶⁰ einzurichten, weilen Ihre Excell[enz] aber die Zeitung alhier bekommen, ob solten die Churfürst[lichen] Brandenb[urgischen] Völcker unter Conduit deß Printz Bogislaus Radziwils Fürst[lichen] Gnad[en] und H[errn] Gen[eral] Lieutenant Graffen zu Waldeck, worunter der H[err] Gen[eral] Major Israel ⁶¹ mit etzlichen Schwedischen trouppen sich auch befunden, von den Lithowischen Unterfeldtheren Gontzewski, bey deme (außern den Lithowern und Pohlen) [die?] ⁶² 8000 Tartarn sich befunden, zwischen Lick und Proskaw ⁶³ poussiret und geschlagen, undt hochgedacht Ihr Fürstl[iche] Gnd[en] Radziwill wie auch H[err] Gen[era;] Major Israel, nebst etzlich andern officiren gefangen sein, haben Ihr[e] HochGref[fliche] Ex[cellenz] ihr Vornehmen nacher Johannsburg geendert, und von Poppen nacher Sensbur, lincker handt sich gewendet, und auff Rastenburg zugegangen umb daselbsten Ihrer Königl[ichen] May[estät]t Genedigste weitere Ordre hier zuerwarten. Alß aber bey dehro dahin Khunfft der Herr Gen[eral] Major Graff Jacob de la Gardie ⁶⁴ mit ein theiß Infanterie, so Ihr May[estät]t [s. 1v nlb] auß Danziger Haupt, zu Ihro Hochgraf[lichen] Excell[enz] zu gehen genedigst beordret hetten, auch zugleich bey Rastenburg angelanget, seindt Ihr[e] Excell[enz] mit der Armee von Rastenburg auffbrochen, und gegen Letzen fortgerücket, woselbsten die Churfürstl[iche], so von neulich unglücklichen rencontre zerstreuet gewesen, und nach und nach sich colligiret, unter Commando deß H[errn] Ge[neral] Lieutenant Graffen zu Waldeck auch eingefunden, und mit den Unserigen sich coniungiret haben. Und weil man gerne Kundschaft hette, wo der feindt sich eigentlich enthalten und hingewendet haben möchte, Commendirten Ihr Hoch-

⁵⁹ Słowo nieczytelne.

⁶⁰ Pisz.

⁶¹ Israel Ridderhielm (Riddarhielma), służył początkowo w armii szwedzkiej jako szeregowy rajtar, nobilitowany awansował do rangi pułkownika i szefa regimentu rajtarii. W lipcu 1655 r. jego sformowany w Szwecji regiment znajdował się we wkraczającej do Wielkopolski armii feldmarszałka Arvida Wittenberga. Brał udział w kampaniach w Polsce w latach 1655–1656 (bitwy pod Żarnowem 16 IX 1655 r., Warką 7 IV 1656 r., Gniezmem i Warszawą). W sierpniu 1656 r. mianowany generałem majorem. Wzięty do niewoli tatarskiej pod Prostkami, przebywał na Krymie do 1661 lub 1662 r. Po powrocie do Szwecji mianowany Generallieutenant, A. Riese, op. cit., s. 16, 40; J. Mankell, op. cit., s. 317, 319, 324, 325, 326, 328; G. Tessin, op. cit., s. 127; L. Tersmeden, op. cit., s. 145, 156, 249, 253, 257, 259, 272; M. Nagielski, op. cit., s. 239.

⁶² Słowa nieczytelne.

⁶³ Prostki (niem. Prostken), wieś położona w Prusach Książęcych nad granicą z Polską, obecnie w powiecie etckim, ok. 22 km na południe od Elku.

⁶⁴ Jacob Casimir de la Gardie (1629–1658), w armii szwedzkiej od 1650 r. jako pułkownik w pieszym regimencie gwardii. W 1655 r. jako generał major dowodził regimenterem piechoty w armii infanckiej swojego brata Magnusa de la Gardie. Od grudnia 1655 r. w regiment (6 kompanii) stacjonował w Prusach Królewskich, najpierw w Malborku, potem pod Głową Gdańską. W korpusie Stenboka brał udział w bitwie pod Filipowem. Jesienią 1657 i w 1659 r. brał udział w kampaniach duńskich. De la Gardie zginął pod Kopenhagą 10 II 1659 r., H. Rosengren, *Jacob Casimir de la Gardie*, w: SBL, t. X, Stockholm 1931, s. 696; J. Mankell, op. cit., s. 321, 323, 324, 333–335, 342; G. Tessin, op. cit., ss. 290–291; L. Tersmeden, op. cit., s. 147, 252, 254, 260, 264, 272.

Gref[fliche] Excell[enz] von Letzen eine party auß, umb von feinde gewisse Kundschaft einzuholen, diese traff eine polnische party ahn, ungefehr von 60 pferden, davon sie die meisten caputirten, undt etzlich wenige gefangenen mit sich einbrachten, die berichteten, daß der Lithawische Unterfeldtherr Gontzewski mit 7000 Lithower und Pohlen, 4. meil von gedachten Letzen stehe, die Tartarn aber, weilen Sie mit den Pohlen uneinß worden, umb wegen daß Sie den Fürst Radziwill den Sie gefangen bekommen nicht behalten möchten, sondern den Pohlen überlaßen müßen, hetten sich gantz von den Pohlen separiret, einen andern weg vor sich genommen, und weggegangen. Alß Ihr[e] Excell[enz] hierauff an daß Orth da der feindt, eingebrachter Kundschaft nach, gestanden, mit der Armee ankomen befunden Sie, daß der feindt den Vorigen tag, weilen Er auch Kundschaft bekommen, daß ihn die Unserige verfolgten, sich albereits weggemacht und gegen Oletzko zu, gewichen, alle dörffer hinter sich, worauff er zukommen, umb den Unserigen die Lebens mittel und [s. 2 nlb] Fourage zu benehmen und zu vernichten, in brandt steckende, Ihr[e] Excell[enz] folgten Ihn etzlich tage nach, biß in daß dorf Giessie genant, eine starcke meil vom gedachten Oletzko dießseits liegt, könten ihn aber nicht zustande bringen, außer waß die Vortruppen erreichten, undt baldt 20.30. mehr und weniger, die sich verritten und versäümet, angetroffen und alleß niedergemacht. Alß Ihr[e] Excell[enz] vermerckten, daß dieser feindt schwerlich etwaß beyzubringen, noch abzuhaben, weiln Er sehr flüchtig, und den Unserigen, so von continuirlichen marchiren zimblich ermüdet, gar wohl entweichen, und solches umb desto leichter thuen können, weiln er keine fußvölcker auch keine oder wenig pagage bey sich hett, zu diesem auch die Kundschaft einkommen, daß der feindt albereit über die Gräntzen in Littawen gegangen wehre, haben S[einer] HochGref[fliche] Excell[enz] vorgenommen, nach 2 tägiger außrüstung mit den ermüdeten Völckern, in besagten dorf Giessie, woselbsten zimlicher Vorrath an Fourage noch vorhanden gewesen, Ihrer Königl[ichen] May[estät]t genedigste ordre nach, zurücke sich in etwaß zugeben, und auff deß feindes weiter Vorhaben ein wachendes aug zu haben, auch Ihrer Königl[ichen] May[estät]t weiteren genedigsten Befehl, wie man sich hierauff verhalten solle nebenst zu gewarten. Weil aber immitler Zeit die partyen wiederumb einige gefangene einbrachten, und die berichten, daß der feindt ahn den Littowischen Gräntzen, bey den Städten Philopowo sich gesetzt hette, resolvirten hierauff Ihr[e] Excell[enz] nebst beywesender Generalität, noch diesen Reuter dinst dem feinde zugefallen, vorzunehmen, ob ihme vor dieses mahl möchte etwaß können beygebracht werden, und marchirten mit der meisten Cavallerie auch etzlichen Comendirten fußvolck, ahn die Littowische Gräntzen, [s. 2v nlb] die pagage und übrige Völcker bey Giessie in quatir hinterlaßende. Müsten aber durch ein Waldt

worinnen wegen der tieff und engen wege sehr unbequemblich und beschwerlich fort zukommen wahr, Filiren, die Vortrouppen trafen etzliche Fouragiers vom feinde ahn, in den dorff Myroni 1/4 meil wegß dißseit Philipowo, ahn der gräntzen ligendt, alleß waß ertapt worden würdt niedergemacht, von den wenig übrigen flüchtigen alß der feindt vernommen, daß Unsere verhanden, ist er eylends zu felde gangen, und sich bey ermelten Dörff ienseit gestellet, unangesehen in den Dorff ein sehr schlimmer pass, und wegen deß großen Moraß und schlimmen Brücken übell zu passiren wahr, so giengen die Vortrouppen unter Commando deß Churfürstl[ichen] Brandenb[urgischen] Obristen Görtzki, so geschwindt Sie könten, über den pass, dem feindt unter augen, Ihr[e] Excell[enz] der H[err] FeldtMarschall kahmen in deßen auch mit den commendirten Knechten 6 kleinen feldtstückten und den lincken flügel auß dem Waldt ahn deß Dorff Myroni, ließen alsobaldt 2. von den Stückten auff einen Hüggell dießseit des paßes auffführen, stelleten auch alsobaldt etzlich hundert Draguner hinter die Zeune ienseit des Dorffs, damit im fall die Vortrouppen, von der polnischen Force poussiret werden solten, Sie sich zu den Draguner retteriren könten, der feindt wohl sehende, daß nicht alleß wegen des schlimmen paßes auffeinander starck folgen können, stellet sich auff Unsere Vortrouppen zum angriff, wie aber Ihr[e] Excell[enz] auß den beeden zuvor aufgeführten Stückten auff Sie zwey schüße, alß loßungs schüße thun ließen, würden Sie fluthzig [k. 3 nlb] unter deßen hatten sich deß H[errn] FeldtMarschallen HochGrefl[ichen] Excell[enz] bemühet in möglichster eyl die FußVölcker, und übrige Stücke, und also den Lincken flügel auch über den Paß zubringen, so auch mit den feindt alsobaldt in action kommen, und alß nur etzlichwenig schüße auß den Stückten unter deß feindes trouppen geschehen, würden Sie alsobaldt in Confusion gebracht, begünten sich zu wenden, und ergriffen die flucht, ehe und bevor noch der rechte flügel, welchen des H[errn] Pfalz Graffen ^avon Sulzbach⁶⁵ Fürs[lichen] Gnad[den] commendirten, und wegen des schlimmen weges nicht so eylich durch daß Holtz kommen, und den lincken flügel folgen könte. Eß würden auff feindlicher seiten in die 500 todt geschoßen (wiewohl deren anzahl höher gemutmaßet wirdt) ohne waß bescheidiget undt gequetschet worden. Unter den gefangenen Officirern wahr auch ein vornehmer Obrister, Nahmens Puklonsky, mit eingebracht, waß an pagage bey dem feinde sich befunden, wiewohl in deßen wenig gewesen, ist alles den Unsern zu theil worden, auch etzliche Standaren und 2. paar Herrpaucken. Von den Unserigen sein zwar auch unterschiedliche, sonderlich bey den Vortrouppen, iedoch gar wenig geblieben, und weiln diese action stat nach Mittag angefangen, der Unserigen pferde ohne daß zimblich schon ermündet waren, haben Sie den feindt über 2. meil nicht verfolgen können, worvon sie auch durch

⁶⁵ a—a nadpisane

eingefallener nacht abgehalten worden. Der UnterFeldtherr Gontzewski reterirte sich mit theiß seiner Völcker gegen Würtzbülowa⁶⁶, die andere haben anderwertß sich verlaufen. Bey dieser action ist [s. 3v nlb] dem Printz Radziwill, so bey eingangs erwehtes rencontre bey Proskow von den Tartarn gefangen wahr und bey dieser Lithowischen Armee sich befunden, diese glückliche gelegenheit zugestanden, daß Ihr[e] Fürstl[iche] Gnad[en] auß der feinde Handt liberiret und zu Unser Armee noch Selbige nacht in Ihr[rer] HochGrefl[ichen] Excell[enz] quartir sich eingefunden. Ist also dem feinde der muth den er, ob voriger rencontre wieder die ChurFürst[lichen] Brandenb[urgischen] sich einbildete, zimblicher maßen suppressimiret worden. Dafür dem Höchsten Gott billich zu dancken.

[s. 4 nlb] Comput oder Überschlag der Lithawischen Armee wie starck solche unter Philopowa gewest 1656 Me[n]s[is] Octob[bris]⁶⁷

Ihr Königl[iche] May[estät] von Pohlen Regiment von 12 Fähnlein;
deß Feldtherrn⁶⁸ Regiment commendirte Obrist Poklonsky 11 Fähnlein;
deß Unterfeldtherrn Gontzewski 10 Fähnlein;
deß H[errn] Starosten von Żamoyten Hlebowicz⁶⁹ 7 Fähnlein;
deß Fürsten Kraycsy Radsiwills⁷⁰ 12 Fähnlein;
deß H[errn] Pisarza Polnego⁷¹ Regiment von 8 Fähnlein;
deß H[errn] Szluszki starost vom Hommel⁷² 7 Fähnlein;
deß H[errn] Woiewod von Smolensk Obochuwies⁷³ 9 Fähnlein;
Obristen Giedroyc⁷⁴ Dragoner 10 Fähnlein;
Cron Volck Commend[o] Woynilowicz⁷⁵ 22 Fähnlein;
deß Herrn Polubinski Dragoner 4 Fähnlein;
noch wahren Lithawischen Tartarn unter Commend[o] Smolski 6 Fähnlein;
Summa 118 Fähnlein.

⁶⁶ Wierzbolów, miasto na pograniczu litewsko-pruskim.

⁶⁷ Na temat tego wykazu zob. A. Rachuba, *Uwagi do problemu kampanii Wincentego Gosiewskiego*, s. 179.

⁶⁸ Hetmana wielkiego litewskiego Pawła Sapiehy.

⁶⁹ Starosty żmudzkiego Jerzego Karola Hlebowicza.

⁷⁰ Krajczego litewskiego Michała Kazimierza Radziwiłła.

⁷¹ Pisarza polnego litewskiego Aleksandra Hilarego Połubińskiego.

⁷² Zygmunta Adama Szluszki, starosty homelskiego.

⁷³ Wojewody smoleńskiego Filipa Kazimierza Obuchowicza.

⁷⁴ Mikołaj Krzysztof Giedroyć (Giedrojć).

⁷⁵ Gabriel Wojniłowicz.

Sławomir Augusiewicz, *Schwedische Quellen für den Feldzug von Feldmarschall Otto Gustav Stenbock in Preußen und die Schlacht von Filipow (22 X 1656 r.)*

Zusammenfassung

Tagebuch von Gustav Otto Stenbock aus dem Feldzug Preußen im Herbst 1656 und der Bericht der Schlacht von Filipów (22 X 1656) befinden sich in der Sammlung Riksarkivet in Stockholm. Sie wurden noch nicht in die Studie des polnisch-schwedischen Krieges von 1655 bis 1660 einbezogen. An vielen Stellen, zusammen mit dem relevanten Fragment der Arbeit von Samuel Pufendorf über die Kriege von Charles X Gustav, werden neue Details eingeführt: die Chronologie der ersten Phase der Stenbock-Kampagne, die Zusammensetzung des litauischen Feldes Hetman Wincenty Gosiewski. Im letzteren Fall ist nicht sicher, ob die Liste die Schlacht von Prostki (8 X 1656) oder Filipow betrifft. Grundlage der Ausgabe waren Kopien des schwedischen Mikrofilm-Teams im Zentralarchiv für historische Aufzeichnungen in Warschau.

Übersetzt von Piotr Ambroziak

Sławomir Augusiewicz, *Swedish sources for the campaign of Field Marshal Otto Gustav Stenbock in Prussia and the Battle of Filipow (22 X 1656)*

Summary

The diary of Gustav Otto Stenbock from the Royal Prussia campaign in autumn 1656 and the account of the battle of Filipów (22.10.1656) are in the Riksarkivet archive in Stockholm. They have not yet been used in the study of the Polish-Swedish War of 1655-1660. In many places, correlating with the relevant fragment of the work of Samuel Pufendorf on the wars of Charles X Gustav, they introduce new details: the chronology of the initial phase of the Stenbock campaign and the composition of the division led by the Lithuanian field marshal Wincenty Gosiewski. In the latter case, it is not certain whether the list concerns the battle of Prostki (8.10.1656) or Filipów. The bases of the edition were copies from the Swedish Microfilms collection at the Central Archives of Historical Records in Warsaw.

Translated by Aleksander Pluskowski

Dr hab. Sławomir Augusiewicz prof. UWM
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Wydział Humanistyczny
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
slawaug@wp.pl

Źródła Archiwalne:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
– Mikrofilmy szwedzkie, katalog 1, pozycja16, szpula 47.

Archiwum Narodowe w Krakowie
– Zbiór Zygmunta Glogera, nr 20.

Archiwum Państwowe w Gdańsku
– 300/53, nr 86.

Źródła drukowane:

Michaelis August Benedikt
1760 *Einleitung zu einer vollständigen Geschichte der Chur- und Fürstlichen Häuser in Teutschland*, Bd. II, Lemgo.

Pufendorf Samuel

1696 *De rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis commentatorium libri septem*, Norimbergae.

1697 *Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden*, Nürnberg.

2013 *Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji*, wyd. W. Krwaczuk, Warszawa.

Rauchbar Johann Georg

1861 *Leben und Thaten des Fürsten Georg Friedrich von Waldeck*, hrsg. L. Curtze, Arolsen.

Visitationes

1904–1905 *Visitationes Episcopatus Culmensis Andrea Olszowski culmensi et pomeraniae episcopo A. 1667–72 factae*, wyd. B. Czaplą, Fontes–Towarzystwo Naukowe w Toruniu, t. VIII–IX, Toruń.

Opracowania:

ADB

1878 *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. VIII, Leipzig.

BBL

[b.r.w.] *Brandenburgisches Biographisches Lexicon*, hrsg. F. Beck u. E. Henning, Berlin–Potsdam.

NTW

1821–1823 *Neues topographisch–statistisch–geographisches Wörterbuch des Preussischen Staats*, hrsg. L. Krug, A. A. Mützell, Bd. I–V, Halle.

PSB

1960 *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII, Wrocław

1983 *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVII, Wrocław.

SBL

1931 *Svenskt biografiskt lexikon*, t. X, Stockholm.

1971–1973 *Svenskt biografiskt lexikon*, t. XIX, Stockholm.

Augusiewicz Sławomir

1999 *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657*, Olsztyn.

2001 *Prostki 1656*, Warszawa.

2010 *Prusy Książęce jako teatr operacyjny w okresie II wojny północnej 1655–1660*, w: *Wielkie wojny w Prusach. Działania militarne między dolną Wisłą a Niemnem na przestrzeni wieków*, red. W. Gieszczyński, N. Kasparek, Dabrówno, ss. 69–96.

Bahl Peter

2001 *Der Hof des Großen Kurfürsten. Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg – Preußens*, Köln–Weimar–Wien.

Balcerek Mariusz, Centek Jarosław, Kwiatkowski Krzysztof, Paradowski Michał

2005 *O wojnach w Prusach*, Zapiski Historyczne, t. LXX, z. 4, ss. 109–125.

Brandstaeter Franz August

1855 *Die Weichsel. Historisch, topographisch, malerisch, unter Mitwirkung einer Anzahl von kundigen Männern*, Marienwerder.

Erdmannsdörffer Bernhard

1869 *Graf Georg Friedrich von Waldeck. Ein preußischer Staatsmann im siebzehnten Jahrhundert*, Berlin.

Godlewski Jerzy Romuald, Odyniec Waław

1982 *Pomorze Gdańskie. Koncepcje obrony i militarnego wykorzystania od wieku XIII do roku 1939*, Warszawa.

Heyduk Bronisław

1971 *Dahlbergh w Polsce. Dziennik i ryciny szwedzkie z dziejów „potopu” 1656–1657*, Wrocław.

J.K. [Józef Krzepela]

1925 *Spis miejscowości i rodów ziemiańskich województwa pomorskich*, Warszawa.

Kersten Adam

1963 *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Warszawa.

Kętrzyński Wojciech

1879 *Nazwy miejscowe polskie Prus Zachodnich, Wschodnich i Pomorza wraz z przezwiskami niemieckimi*, Lwów.

König Anton Balthasar

1789 *Biographisches Lexicon aller Helden und Militairpersonen, welche sich in preußischen Diensten berühmt gemacht haben*, Theil II, Berlin.

1791 *Biographisches Lexicon aller Helden und Militairpersonen, welche sich in preußischen Diensten berühmt gemacht haben*, Teil 4, Berlin.

Kossarzecki Krzysztof

2014 *Zwycięskie bitwy Polaków*, t. XXIV, 1656 Proški, Warszawa.

Koszyła Zygmunt

1974 *Hetman Wincenty Gosiewski ok. 1620–1662*, Warszawa.

Majewski Wiesław

1956 *Bitwa pod Prostkami (8 X 1656)*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. II, Warszawa, ss. 324–344.

1986 *Potop szwedzki (1655–1660)*, w: *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodnich Polski*, cz. I, red. Z. Koszyła, Białystok, ss. 72–118.

1990 *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, w: *Polskie tradycje wojskowe*, t. I, Warszawa 1990, ss. 296–361.

1997 *Działania Wojenne w Prusach Wschodnich (1656–1657)*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 4, ss. 579–598.

1998 *Prusy Wschodnie w dobie wojny 1655–1660*, w: *Działania militarne w Prusach*, red. W. Wróblewski, Warszawa, ss. 156–161.

Mankell Julius

1865 *Uppgifter rörande svenska krigsmagtens styrka, sammansättning och fördelning sedan slutet af femtonhundratalet jemte öfversigt af svenska krigshistoriens vigtigaste händelser under samma tid*, Stockholm.

Menk Gerhard

1992 *Georg Friedrich von Waldeck (1620–1692). Eine biographische Skizze*, Arolsen.

Mülversdtedt George Albert

1888 *Die brandenburgische Kriegsmacht unter dem Grossen Kurfürsten*, Magdeburg.

Nagielski Mirosław

2007 *Bitwa pod Warszawą 1656*, Warszawa.

Płosiński Jacek

2006 *Potop szwedzki na Podlasiu*, Zabrze.

Priesdorff Kurt

1937 *Soldatisches Führertum*, Bd. I, Hamburg.

Rachuba Andrzej

- 1995 *Wincenty Korwin Gosiewski herbu Korwin (zm. 1662), hetman polny*, w: *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Warszawa, ss. 481–491.
- 2002 *Uwagi do problemu kampanii Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych jesienią 1656*, *Kwartalnik Historyczny*, R. CIX, z. 3, ss. 171–181.

Riese August

- 1870 *Die dreitägige Schlacht bei Warschau 28., 29. Und 30 Juli 1656. Die Wiege preussischer Kraft und preussischer Siege*, Breslau.

Satde Arne

- 1967 *Erik Dahlbergh och Carls X Gustafs Kriegshistoria*, Acta Universitatis Stockholmiensis, t. XII, Kristianstad.

Schultze Johannes

- 1930 *Grundsätze für die äussere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte*, Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte, Bd. XLIII, ss. 345–354.

Skworoda Paweł

- 2003 *Warka–Gnieszno 1656*, Warszawa.

Tersmeden Lars

- 1979 *Carl X Gustafs Arme 1654–1657. Styrka och dislokation*, w: *Carl X Gustaf–studier*, t. VIII, *Carl X Gustafs Armee*, red. A. Stade, Kristianstad.

Tessin Georg

- 1965 *Die deutsche Regimenter der Krone Schweden*, t. I, *Unter Karl X Gustav*, Köln.

Walewski Antoni

- 1866 *Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655–1660)*, t. I, Kraków.

Wimmer Jan (red.)

- Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. J. Wimmer, Warszawa.

Woźniak Ryszard

- 1974 *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich w pierwszej połowie XVII w.*, *Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki*, t. XII, Warszawa.